

”ולא יטמיננה בחול”

השיעור מתייחס לכלל:

אימתי הלכה כירושלמי?

תמצית השיעור: האם רבה ורב יוסף באו לבאר רק את דעת רבי יוסי במשנה או שדבריהם נכונים גם לשיטת רבנן? נראה שבזה נחלקו הר"ף והרמב"ם. הרמב"ם למד את שיטתו מן הירושלמי.

הצעת הסוגיא

המשנה במסכת שבת (ל"ח ע"ב) אומרת:

‘אין נותנין ביצה בצד המיחם בשביל שתתגלגל, ולא יפקיענה בסודרין, ור' יוסי מתיר. ולא יטמיננה בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה. מעשה שעשו אנשי טבריא והביאו סילון של צונן לתוך אמה של חמין. אמרו להם חכמים: אם בשבת, כחמין שהוחמו בשבת ואסורין ברחיצה ובשתיה, אם ביום טוב, כחמין שהוחמו ביום טוב ואסורין ברחיצה ומותרין בשתיה.

בגמרא מבואר, שמחלוקתם של רבי יוסי וחכמים ביחס לסודרין נובעת ממחלוקתם ביחס לבישול בתולדות חמה, דהיינו בישול בדברים שהתחממו בחמה ולא באש. ר' יוסי סובר שבישול בתולדות חמה מותר, וחכמים סוברים שבישול בתולדות חמה אסור. לאור זאת מתעוררת בגמרא שאלה על המשך המשנה (ל"ט ע"א):

ולא יטמיננה בחול. וליפלוג נמי רבי יוסי בהא, רבה אמר: גזרה שמה יטמין ברמץ. רב יוסף אמר: מפני שמזיז עפר ממקומו. מאי בינייהו, איכא בינייהו עפר תיחוח. מיתבי, רבן שמעון בן גמליאל אומר: מגלגלין ביצה על גבי גג רותח ואין מגלגלין ביצה על גבי סיד רותח, בשלמא למאן דאמר גזרה שמה יטמין ברמץ ליכא למיגזר, אלא למאן דאמר מפני שמזיז עפר ממקומו ליגזר, סתם גג לית ביה עפר. תא שמע, מעשה שעשו אנשי טבריא והביאו סילון של צונן לתוך אמה של חמין וכו', בשלמא למאן דאמר גזרה שמה יטמין ברמץ היינו דמיא להטמנה, אלא למאן דאמר מפני שמזיז עפר ממקומו מאי איכא למימר, מי סברת מעשה טבריא אסיפא קאי, ארישא קאי, לא יפקיענה בסודרין, ורבי יוסי מתיר, והכי קאמרי ליה רבנן לרבי

יוסי: הא מעשה דאנשי טבריא דתולדות חמה הוא ואסרי להו רבנן, אמר להו: ההוא תולדות אור הוא דחלפי אפיתחא דגיהנם.

נחלקו רבה ורב יוסף, מדוע רבי יוסי אוסר הטמנה בחול ובאבק דרכים, ואינו חולק לגביהם כשם שהוא חולק לגבי סודרין. הרי גם חול ואבק דרכים - כסודרין - הם תולדות חמה. לדעת רבה ר' יוסי אוסר מפני שהטמנה בחול דומה להטמנה ברמץ שאסורה, ולדעת רב יוסף, האיסור הוא מפני שבהטמנה בחול יש בעיה בהזזת העפר ממקומו.

את דעתם של רבה ורב יוסף ניתן להבין בשתי צורות.

א. רבה ורב יוסף נחלקו רק בדעת רבי יוסי - מדוע רבי יוסי אוסר הטמנה בחול? לדעת רבנן, איסור הטמנה בחול הוא משום תולדות חמה שיש איסור לבשל בהן. אבל לדעת רבי יוסי, שמוותר לבשל בתולדות חמה, יש איסור להטמין בחול מסיבה אחרת. לרבה - משום שמא יטמין ברמץ, ורב יוסף - משום מזוז עפר ממקומו.

ביאור זה קשה קצת, שכן אין דרך הגמרא לדון באריכות בדעה שאינה להלכה, ואם מחלוקתם של רבה ורב יוסף היא רק אליבא דרבי יוסי, מדוע דנים בנפקא מינה ביניהם ובקושיות ותירוצים בשיטתם?

ב. אפשר להבין, שרבי יוסי לא חולק על רבנן ביחס להטמנה בחול. גם לדעת רבנן הטמנה בחול לא נאסרה משום תולדות חמה, אלא מסיבה אחרת - הטמנה ברמץ או הזזת עפר. חכמים מסכימים לדעת רבי יוסי, שאיסור הטמנה בחול אינו משום שחול חם הוא תולדות חמה אלא מסיבה אחרת, שגם רבי יוסי מודה בה.

על הבנה זו יש לשאול, והרי בפועל חול חם הוא תולדות חמה, ולדעת חכמים תולדות חמה אסורות, ואם כן, לשם מה יש צורך בטעמים אחרים? כיצד ניתן לומר שחכמים לא אוסרים זאת משום תולדות חמה, והרי זה תולדות חמה?

על כן יש לבאר, שלדעה זו יש להבין בדרך אחרת את גזרת תולדות חמה אטו תולדות האור. גזרת זו חלה רק בדברים שהתחממו על ידי החמה, והם עלולים להתחלף בתולדות האור, כגון סודר. הרואה אדם צולה ביצה בסודר, איננו יודע אם הסודר התחמם בחמה או באור, ועל כן אסרו זאת חכמים, אף אם התחמם בחמה. אולם, חול ואבק דרכים אינם דברים שמחממים באור, ואין לחשוש שיבואו להתיר תולדות אור בגללם. על כן במקרה כזה לא אסרו חכמים משום תולדות חמה, אלא מסיבות אחרות, כפי שמבארים רבה ורב יוסף. בהמשך נבאר עוד סברה זו.

פסק ההלכה

כיצד נפסקה ההלכה בסוגיא זו?

כתב הרי"ף (י"ח ע"א מדפי הרי"ף):

ולא יטמננה בחול. ובהא אפילו רבי יוסי מודה, מאי טעמא, רבה אמר: גזירה שמא יטמין ברמץ, ורב יוסף אמר: גזירה שמא יזוז עפר ממקומו, מאי בינייהו, איכא בינייהו עפר תיחוח.

הרי"ף הביא את דעותיהם של רבה ורב יוסף, ומשמע שהבין שדעותיהם הם להלכה, מכיון שהם גם כדעת חכמים. לאור זאת מובן שהרי"ף סובר שגזרת תולדות חמה אטו תולדות האור היא רק בדברים שעלולים להחליף ביניהם, כגון סודר, אך לא בחול ובאבק דרכים, שבהם לא גזרו, וכפי שביארנו.

הרמב"ם (הל' שבת פ"ט ה"ג) פסק בדרך שונה:

המפקיע את הביצה בבגד חם או בחול ובאבק דרכים שהן חמים מפני השמש, אף על פי שנצילית פטור, שתולדות חמה אינם כתולדות האש, אבל גזרו עליהן מפני תולדות האור, וכן המבשל בחמי טבריה וכיוצא בהם פטור. המבשל על האור דבר שהיה מבושל כל צרכו או דבר שאינו צריך בישול כלל פטור.

הרמב"ם פסק שהטמנה בחול אסורה מפני שהוא תולדות חמה, ומשמע שדברי רבה ורב יוסף נאמרו רק ביחס לרבי יוסי ולא ביחס לרבנן. יש להבין את גזרת "תולדות חמה" לפי הרמב"ם, שהרי לפי דבריו גזרה זו שייכת גם בדברים שאינם דומים לתולדות האור, ומדוע אסרו אותם?

עוד יש להבין, מדוע שינה הרמב"ם מן הרי"ף, שהבין בדרך אחרת את הסוגיא, כפי שראינו¹.

יש להעיר על לשון הרמב"ם: "בחול ובאבק דרכים שהן חמים מפני השמש, אף על פי שנצילית פטור, שתולדות חמה אינם כתולדות האש, אבל גזרו עליהן מפני תולדות האור" - הרמב"ם משנה מ"חמה" ל"שמש", ומ"אש" ל"אור", ויש להבין מה פשר השינויים, ומה הביא את הרמב"ם לשנות כך לשונו².

ביאור הרמב"ם

נראה, שדבריו של הרמב"ם מבוססים על הירושלמי (פ"ג ה"ג):

תמן אמרין: חמה מותרת תולדת חמה אסורה. רבנן דהכא אמרין: בין חמה בין תולדת חמה מותרת. מתניתין פליגא על רבנין דהכא: לא יטמיננה בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה, שנייא היא שהוא עושה חריץ.

¹ הרמב"ם כתב, שבדרך כלל הוא הולך בשיטת הרי"ף, וכאשר הוא משנה מדברי הרי"ף, יש לעיין בסוגיא זו כדי לעמוד על סיבת השינוי (פאר הדור קמ"ב): "ואמנם מה שזכרת מהליכתך לבבל כבר הרשתין שתפתח מדרש ותלמד ותורה עם ההתמדה והשקידה על עיון החבור (הי"ד החזקה), ולא תתעסק כי אם בהלכות הרב (הרי"ף), ותעריכו אותו עם החבור, וכשתמצאו מחלוקת בדבר תדעו כי עיון התלמוד יורה אתכם זה, ותסתכלו ותעיינו במקומו ותמצאו האמת".

² שתי שאלות יש כאן. א. מהו ההבדל בין חמה לשמש ובין אור לאש? אף אם מובן ההבדל הזה, יש להבין את השאלה השניה: ב. מה הביא את הרמב"ם לשנות כך בלשונו? מדוע טרח הרמב"ם לעשות זאת, ולהעמידנו במבוכה?

בירושלמי מפורש שהשאלה מהמשנה היא רק לדעת הסוברים שתולדות חמה מותרות ("רבנן דהכא"), ורק לשיטתם תירצו "שהוא עושה חריץ", מעין דברי רב יוסף בבבלי "מפני שמזיז עפר ממקומו". לדעת הירושלמי, מי שסובר שתולדות חמה אסורות, סובר שגזרה זו כוללת חול ואבק הדרכים.

הרמב"ם דייק לפסוק בכל דבר כפי הראוי לו, על פי שיטתו שהתבארה באגרתו, ביחס לדורות שבהם היה שמד בבבל³.

יר

ביחס לעצם השאלה האם גזרו על תולדות חמה או לא, סובר הרמב"ם כתלמוד הבבלי, שדעת חכמים היא שגזרו על תולדות חמה, וכן הלכה⁴. אולם, ביחס להבנת דבריהם של רבה ורב יוסף, מקבל הרמב"ם את שיטת הירושלמי. כיון שדורם של רבה ורב יוסף היה דור של שמד, ושמועותיהם לא עברו בצורה ברורה, יש להעדיף את שיטת הירושלמי ביחס לשאלה למה התייחסו דבריהם. על כן פסק הרמב"ם כירושלמי, שגזרת "שהוא עושה חריץ" מתייחסת רק למי שאינו גוזר על תולדות חמה, ואין הלכה כמותו.

כיצד הבין הרמב"ם את גזרת תולדות חמה? מדוע גזרו על דברים שאינם יכולים להתחלף כלל בתולדות האור?

דברים אלה יתבארו לאור הבנת לשונו של הרמב"ם בהלכה, שהערנו עליה לעיל (פ"ט ה"ג):

המפקיע את הביצה בכגד חס או בחול ובאבק דרכים שהן חמים מפני השמש, אף על פי שנצילת פטור, שתולדות חמה אינם כתולדות האש אבל גזרו עליהן מפני תולדות האור, וכן המבשל בחמי טבריה וכיוצא בהם פטור.

מהו ההבדל שבין שמש ובין חמה?

השמש נמצאת בשמים, ואילו השם "חמה" מתייחס לחום שאנו חשים בארץ.

כך גם האש והאור. האש הוא שמו של הדבר, והאור הוא התוצאה, הכבשן (עי' רש"י לבראשית י"א, כ"ח על "אור כשדים"), החום שיוצא מן האש.

לכאורה יש לשאול, הרי גם השמש היא אש, ומדוע לא נאסר בישול בשמש משום "בישול באור"?

³ לשון הרמב"ם (מובא בחידושי הריטב"א יומא נ"ז ע"א): "דר' ירמיה לטעמיה, דאמר: 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' זה תלמוד בבלי, וטעמא משום דלא נהירי להון טעמי דמתנייתא כהלכה כמה דנהירי לרבנן דארץ ישראל. ור' זירא נמי בעי דלשתכח ליה טעמיה דבבלאי משום דלא נהירן ליה בתר דשמע טעמא דמערבאי, דמנהגא דעלמא דמדכר איניש טפי מאי דגמר ברישא. מיהו לאו בכל הדורות היה כן, אלא בימי רבה ורב יוסף ואבבי ורבא דהוו להו שמדות כדאיתא בהשוכר את הפועלים. ואמרינן נמי בפרק אלו טריפות ערקן רבה ורב יוסף, ור' זירא אמר להו ערוקאי, שהיו בורחין מחמת השמדות, ואמר להו ר' זירא שעם כל זאת לא ישכחו דברי התורה. ואמרינן בפרק המנחות והנסכים: 'והיו חייך תלואים לך מנגד', זה הלוקח תבואה משנה לשנה, ואם כך ללוקח תבואה משנה לשנה כל שכן לשמדות שיש בו סכנת נפשות, וזהו טעמן של ר' זירא ור' ירמיה. אבל אחרי כן נתגברה התורה בבבל, כל שכן בימי רב אשי דאמרי' מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד."

⁴ הירושלמי הסביר את דעת רבי יוסי בצורה אחרת, בלי קשר לשאלה האם גזרו על תולדות חמה או לא (עי' בתחילת ה"ג), ולדעתו הגזרה על תולדות חמה נתונה במחלוקת בין חכמי בבל וחכמי ארץ ישראל.

השמש היא אש הבאה ממעלה למטה, והיא שונה במהות מן האש הבאה ממטה למעלה.
בגמרא (ברכות נ"ו ע"ב) מובא:

אמר רבי חנן: שלש שלומות הן, נהר, צפור וקדרה, נהר דכתיב: "הנני נוטה אליה כנהר שלום", צפור דכתיב: "כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות וגו'", קדרה דכתיב: "ה' תשפות שלום לנו".

הגר"א מבאר מדוע קדרה היא סימן לשלום (דברי אליהו על ברכות שם):

יש לומר הטעם כי ענין הקדירה הוא עושה שלום בין המים שבתוכה ובין האש שחוץ לקדרה, וכן ישראל עושין שלום בין העולם ובין אביהם שבשמים.

האש והמים סותרים הם זה לזה. הקדרה עושה ביניהם שלום על ידי שמשמשת בשני הכוחות הסותרים לעשיית תבשיל.

המים הם בחינת חסד ושפע הבאים ממעלה למטה, והאש היא דין וגבורה, הבאים ממטה למעלה.⁵

אש המבשלת היא זו הבאה מלמטה, כלשון הירושלמי (פ"ג ה"ה):

אמר ליה: כיי דמר ר' זעירא ואי זהו חלוט ברור כל שהאור מהלך תחתיו.

על כן אין בישול בשמש, כיון שגם השמש - כמו המים - עניינה חסד.⁶

תולדות חמה, וכן תולדות האור, הם דברים שבאים ממטה, ולכן גזרו עליהם. הרמב"ם בלשונו מדויק מאוד. כאשר הוא מתייחס להיתר, למה שלא גזרו, הוא קורא לכך "שמש" ו"אש", שהם הדבר עצמו, ולא הדרך שבה אנו משתמשים בו. כאשר הוא עוסק בגזרה, הוא קורא לכך "חמה" ו"אור", שכן גזרו על הדרך שבה אנו נהנים מהחמה ומחום האש. כך יש לקרוא את דבריו של הרמב"ם:

בחול ובאבק דרכים שהן חמים מפני השמש, אף על פי שנצלית פטור, שתולדות חמה אינם כתולדות האש (=ולכן פטור עליהם), (אבל) שתולדות חמה גזרו עליהן מפני תולדות האור.

השמש אינה כאש, ולכן פטור, אך תולדותיה הן תולדות החמה, ולכן גזרו עליהן מפני תולדות האור. טעם הגזרה איננו שמא יבוא להחליף בתולדות האור, אלא גזרו על כל מה שבא ומבשל מלמטה, שאיננו בכלל השמש אלא דומה לאש ולכן אסור.

⁵ כלשון הלשם (לשם שבו ואחלמה, ספר הדע"ה חלק ב', דרוש ד' ענף י"ב סימן ד'): "וכן בחי' החסד דרכו הוא להתפשט למטה כי הוא עושה חסד עם כל כנוצר, והוא תכונת מים שהם מתפשטים ויורדים תמיד, מה שאין כן הגבורות הוא כתכונת אש שהוא תמיד עולה למעלה".

⁶ כך כתב ב"קהלת יעקב", ערך "חמה": "חמה הוא סוד זעיר שנקרא שמש... אברהם נמשל לחמה במדבר רבה פרשה ב', ולפי זה חמה בחינת חסד, חמה ראשי תיבות למפרע הוא מרת חסד".